

Immanuel Kant'ın Fakültelerin Çatışması'na Göre Osmanlı Medreseleri

Murat ÇELİK¹

ÖZ

Immanuel Kant'ın düşünceleri temel alındığında Osmanlı düzenindeki üst fakülteleri ilmiye, seyfiye ve kalemiye oluşturmaktadır. Halkın refahının yanı sıra ruhî tatmininin sağlanması için devlet bir araçtır ve bu araçlığını üç fakülte üzerinden yerine getirir. İlmiye fakültesi Kant'ın tasarımıdaki hem üst hem de alt fakülteleri içermesi bakımından çoklu fonksiyona sahiptir. İlmienin en önemli kurumu olan medresenin temel görevi ise hukuk eğitimi vermektir. Dolayısıyla medrese, felsefe fakültesi işlevine de sahiptir. Tıp fakültesi ise Osmanlı medreselerinden gerek medrese gerekse şifahane-hastane merkezli pratik öğrenimin görülerek kontrol altında tutulduğu kurumlardandır. Bu bakımdan Osmanlı medresesi Kant'ın tasarımıdaki alt ve üst fakülteler ayırımından çok daha eklektik bir yapılanma şekli geliştirmiştir.

Yukarıda açıklanan husustan ötürü konunun çerçevesi, Kant'ın “Fakültelerin Çatışması” isimli eserinde ortaya koyduğu hem eski düzen hem de yeni teklifin sınırları içerisinde Osmanlı medrese yapılanmasının değerlendirilmesi şeklinde çizilebilir. Bu kapsamda, Kant'ın eleştirdiği üniversitedeki fakülte düzeni ve fikrî üretim ile medreselerdeki yapılanmanın benzeşip benzeşmediği, benzerlik varsa ne ölçüde benzeştiğinin yanı sıra Kant'ın teklif ettiği yeni modelin medreselerde olup olmadığı ve varsa ne ölçüde uygulama imkanı bulduğu çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır. Bahsedilen amaçlar için mukayese ile analogik bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. Böylelikle Kant'ın işaret ettiği hususlardan yola çıkarak üniversite ve medreselerde benzerlikler olup olmadığı ve bu benzerliklerden ne tür kurum-kuralların çıkarılacağı üzerinde durulmaktadır. Söz konusu benzerliklerin sonuçlarının da aynı şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği ele alınmakta, neticede bir kurumun ortaya çıkıp çıkmadığı üzerinde durularak karakterlere vurgu yapılmaktadır.

¹Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-posta: mcelik@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9460-8767. DOI: 10.32704/erdem.2022.83.001
Makale Gönderim Tarihi: 02.06.2022 *Makale Kabul Tarihi: 15.12.2022 * (Araştırma Mk.)

Kant'ın düşünceleri 18. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru geçen süreçte başta Alman üniversiteleri olmak üzere Avrupa üniversitelerini derinden etkilemiştir. Bu bakımdan çalışmada Osmanlı medreseleri ile İlimiye Sınıfı Immanuel Kant'ın "Fakültelerin Çatışması" adlı eserinde yer alan görüşlerinin çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kant'ın üst ve alt olmak üzere ikiye ayırdığı teoloji, hukuk, tıp ve felsefe fakülteleri ile Osmanlı medrese sistemindeki yapılanma mukayese edilmiş, Kant'ın şablonu kullanılarak Osmanlı medreselerinin nasıl anlaşılabilirliği tartışılmıştır. Bu yapılırken öncelikle ilmiye teşkilatının arka planı ele alınmış, Kant'ın düşüncelerinde yer alan hiyerarşik yapı ve devletin fakülteleri araç olarak kullanma temaları temel problem olarak kabul edilmiştir. Böylelikle Osmanlı medreselerinin farklı bir bakış açısı ile değerlendirilerek anlaşılması amaçlanmıştır. Bu çerçevede Osmanlı medrese sistemindeki düzen ve programın, üniversitelerdeki fakülte yapılanmasının bir benzeri olduğu kanaati elde edilmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı medreselerinin karşı karşıya kaldığı durumun ne bir gerileme ne de bir çöküş anlamı taşımadığı, böylesi bir yargının aksine organizasyonun devletin ihtiyaçları çerçevesinde yeniden tasarlanarak değişime uğradığı kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Immanuel Kant, Osmanlı Devleti, felsefe, medrese, fıkıh, fakülte.

The Ottoman Medreses According to Immanuel Kant's The Conflict of Faculties

ABSTRACT

Based on the ideas of Immanuel Kant, the upper faculties in the Ottoman order were ilmiye, seyfiye and kalemiye. In addition to the welfare of the people, the state was a tool for providing spiritual satisfaction and it fulfilled this mediation through three faculties. The faculty of ilmiye had multiple functions in that it includes both upper and lower faculties in Kant's design. The main task of the medrese, which was the most important institution of the ilmiye, was to provide legal education. Therefore, the medrese also had the function of a philosophy faculty. The Faculty of Medicine was one of the institutions where both the medrese and the hospital-hospital-centered practical education was kept under control from the Ottoman medreses. In this respect, the Ottoman medrese was developed a much more eclectic form of structuring than the distinction between lower and upper faculties in Kant's design. Thus, starting from the points pointed out by Kant, it is focused on whether there are similarities in universities and medreses and what kind of institutions-rules can be derived from these similarities. In addition, it is discussed whether the results of these similarities are realized in the same way, and the characters are emphasized by emphasizing whether an institution has emerged as a result.

Kant's thoughts deeply influenced European universities, especially German universities, in the period from the 18th century to the 19th century. In this respect, in this study, the Ottoman medreses and the İlmiye Class were evaluated within the framework of the views of Immanuel Kant in his book *The Conflict of the Faculties*. It is discussed how to understand Ottoman medreses by using the template created by Kant in *The Conflict of Faculties*. While the background of the ilmiye organization was discussed, it was emphasized that hierarchical structures and the use of faculties as a tool in Kant's thought were included. Thus, it is aimed that the Ottoman medreses can be understood by evaluating them from a different perspective. As a result, there has been an opinion that the order and curricula in the Ottoman medrese system bring together the upper and lower faculty groups in a single system. Therefore, the idea that the situation faced by the Ottoman medreses in the 19th century did not mean either a regression or collapse, but on the contrary, the organization was underwent a natural change by the needs of the state.

Keywords: Immanuel Kant, Ottoman State, philosophy, medrese, fiqh, faculty.

Giriş

Eğitim, davranış ya da davranışları değiştirmek demek olup ömür boyu devam edecek bir süreç anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hayatın bütününe kapsaması nedeniyle eğitim insanî fiil ve düşüncenin hem sebebi hem de sonucudur. Bu bakımdan kültürel, politik, sosyolojik ve iktisadî faaliyetlerin tanımlanmasında esas unsurdur. Davranış değişikliğinin fikrî değişiklik anlamına geldiği yükseköğretim ise sürecin politik olması bakımından en karmaşık düzeyidir.

Yükseköğretimin nicel ve nitel bakımlardan kimlik oluşturuucu gücü, onun sürdürdüğü eğitimin ne anlama geldiğinin sorgulanmasına yol açmıştır. Yakın zamanlar söz konusu olduğunda John Dewey, Derek Bok, Frederick Rudolph, Roger Geiger ve burada adı anılmayan pek çok düşünürün hedefinde ve anlama gayretinde, eğitimin ne ve kimin için yapıldığının sorgulanması ilk sıralarda yer almıştır. Dolayısıyla eğitim kurumlarının ne için oluşturulduğu yukarıdaki soruların cevaplandırılmasını öncelikli hale getirmiştir. Çünkü toplum, ulus, millet ya da sosyal birliklerin neye ihtiyaç duyacağı ve bu ihtiyacın nasıl karşılanacağına yönelik karar verme süreçlerinin arkasında bu düşünce yatmaktadır.

Felsefî düşünce ise bahsi edilen karar mekanizmasının özünde yer almaktadır. Batı’da yükseköğretime yönelik en esaslı tartışmaların “Reform” ve “Rönesans”tan sonra modern üniversitenin temelleri atılırken yapıldığı anlaşılmaktadır. “Fransız İhtilali”nden sonra Avrupa’da yükseköğretimin kaderine yönelik yeni tartışmaların başlaması, Almanya’da farklı bir üniversitenin kurulmasıyla sonuçlanan felsefî hareketlilikle kendini göstermiştir. Kant ile girişilen tefekkür “Fichte” ile şekillenmiş, “von Humboldt” ile de somut hale dönüştürülmüştür. Bu bakımdan Kant, “Rousseau”nun idealini ileriye götürerek düşünce temelinde yeni kurumların fikir babalığını da üstlenmiştir.

Kuşkusuz Kant’ın düşüncelerinin Osmanlı medreseleri ile “Fakültelerin Çatışması” eseri üzerinden bağ kurulması önemlidir. Çünkü Kant’ın üniversiteler için 18. yüzyılda dile getirdiği düzen ve tavsiyesinin Osmanlı yükseköğretiminde bir karşılığının bulunabileceği fikri, düşünce dünyasını zenginleştirecektir. Zenginleşme ise elbette bakışların çeşitlenmesine ve “barika-i hakikat” unsurunun hayata geçirilmesine katkı sunacaktır. Böylece yeni bir tartışma zemininin oluşacağı varsayılabilir. Katkının temelinde ise karşılaştırma (mukayese) fikri yatmaktadır. Karşılaştırmadan elde edilmesi umulan fayda, bir üstünlük modeli oluşturmaktan çok anlamayı zenginleştirerek geliştirme amacı taşımaktadır. Bu yüzden Kant’ın üniversitelerle ilgili

düşüncelerinin medreselere yönelik farklı bir bakış açısı sunacağı değerlendirilmektedir. Çünkü birer yükseköğretim kurumu olan medrese ve üniversitenin (fakülte) karşılaştırılmaları hem bir zorunluluk hem de bir metot arayışı olarak anlaşılabilir.

Bu çalışmada yukarıda ifade edilen yeni üniversite fikrinin inşasında klasik ile modern arasında bir bağ olan Kant'ın düşünceleri ve “Fakültelerin Çatışması” isimli eserinden yola çıkılarak Osmanlı medreselerinin konumu tartışılacaktır. Çünkü Kant, yeni üniversite idealinin gerçekleştirilmesi için Orta Çağ'dan beri devam eden kurumsal yapının değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmekte, bunu da düşünce arka planını kanıt göstererek yapmaktadır. Kant'a göre, felsefe en üst ideali ve doğruyu temsil ettiğinden üniversitedeki en üst fakülte felsefe fakültesi olmalıdır. Klasik yapılarıyla Osmanlı medreseleri ve Avrupa üniversiteleri temelde birbirlerine benzediklerinden Kant'ın eleştirileri Osmanlı medreseleri üzerinden de okunabilir. Bu yüzden Kant'ın öne sürdüğü unsurlar ve yükseköğretimin yeninden tasarlanması meselesi, Osmanlı medreselerinin kurumsal yapısı üzerinden de ele alınabilir.

Kant'ın “Fakültelerin Çatışması”ndaki düşünceleri ve eleştirdiği fakülte düzeni Osmanlı medreselerinin yapısına farklı açıdan bakmada değerli bir zemin ve imkan sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmada öncelikle Kant'ın “Fakültelerin Çatışması”nda eleştirdiği üniversite yapılanması üzerinde durulmakta, buradan elde edilen değerlendirmelerle Osmanlı medrese yapılanması ele alınmaktadır. Diğer yandan, karşılaştırma ve analojiden önce temel olması için fakülte ve medreselere ilişkin kısa bilgiler verilmekte, ardından “Fakültelerin Çatışması”ndaki fikirler ele alınmaktadır. Sonrasında ise Kant'ın eleştirdiği ve politik kimlik yüklediği yapılanmanın, Osmanlı medrese sisteminde nasıl anlaşılabilirliği tartışılmaktadır.

Konunun Çerçevesi ve Literatür

Konunun Çerçevesi

Osmanlı medreselerinin anlaşılmasında farklı bakış açılarından yararlanılabileceği, bunun için Batı'da hayli işlenmiş meselelerden biri olan “üniversite ideası” fikrinden faydalanılabileceği ileri sürülebilir. Bu çerçevede “Kardinal Newman”, “Readings”, “Derrida”, “Gasset”, “Habermas” ve diğer bazı düşünürlerin görüşlerine başvurmak mümkün görünmektedir. Ancak hem zaman aralığı hem de o aralıktaki Avrupa üniversitelerini hedeflenmesi açısından Immanuel Kant'ın “Fakültelerin Çatışması” isimli eserinin son derece önemli ve temel bir metin olduğu anlaşılmaktadır. Kant, üniversiteleri

düşünce üretim düzeni çerçevesinde ele aldığı medreselerin de benzer bir biçimde değerlendirilmesine imkan sağladığı ileri sürülebilir. Öyle ki Kant, önerdiği prototiple üniversiteyi klasik düzen üzerinden ele almakta, hukuk, teoloji ve tıp fakülteleriyle yeni bir inşa hamlesine kalkışmaktadır.

Yukarıda izah edilen husustan ötürü konunun çerçevesi, Kant'ın "Fakültelerin Çatışması" isimli eserinde ortaya koyduğu hem eski düzen hem de yeni teklifin sınırları içerisinde Osmanlı medrese yapılanmasının değerlendirilmesi şeklinde çizilebilir. Bu kapsam içinde Kant'ın eleştirdiği üniversitedeki fakülte düzeni ve fikrî üretim ile medreselerdeki yapılanmanın benzeşip benzeşmediği, benzerlik varsa ne ölçüde benzeştiğinin yanı sıra, Kant'ın teklif ettiği yeni modelin medreseler için uygun olup olmadığı ve varsa ne ölçüde uygulama imkanı bulduğu çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır. Bahsedilen amaçlar için karşılaştırma ile analogik bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. Böylelikle Kant'ın işaret ettiği hususlardan yola çıkarak üniversite ve medreselerde benzerlikler olup olmadığı ve bu benzerliklerden ne tür kurum-kuralların çıkarılacağı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca söz konusu benzerliklerin sonuçlarının da aynı şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği ele alınmakta, neticede bir kurumun ortaya çıkıp çıkmadığı üzerinde durularak karakterlere vurgu yapılmaktadır.

Literatür

Immanuel Kant'a ve düşüncelerine ilişkin hem yabancı dilde hem de Türkçede sayısız yayın bulunmaktadır. Ancak yapılan literatür araştırmalarında Osmanlı medreselerinin Kant'ın görüşleri, özellikle de "Fakültelerin Çatışması" eseri çerçevesinde ele alınmış olanları tespit edilememiştir. Bilhassa Osmanlı düzeninin anlaşılmasında temel kurumlardan olan medreselerin üniversitelerle mukayese edilmesinin ve devrindeki görüşlerle anlaşılmaya çalışılmasının değerli sonuçlar ve bakış açıları sunacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte Kant'ın "Fakültelerin Çatışması" isimli eserine ilişkin Türkçede bir dizi çalışmanın olduğu ifade edilebilir. Söz konusu çalışmalarda Kant'ın görüşleri zamanı açısından değerlendirilmiş, dönemindeki diğer eğitim kurumları üzerinden bir karşılaştırmaya tabi tutulmamıştır. Araştırmalarda Kant'ın Almanya'da tesis edilmeye çalışılan yeni üniversite sistemi ile olan bağı kurulmuş, düşüncelerinin arka planına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Genel olarak eğitim ile ilgili olarak felsefenin düşünce üretimi açısından önemi vurgulanmış, düşünülenin aksine konu Alman dünyasının politik eksenini üzerinden ele alınmıştır.

Kant'ın yayını ile ilgili olan çalışmalarda genellikle modern dönem eğitimi-ne ilişkin bağlantılar kurulmakta ve eleştirel tutumlara meşruiyet kazandır-mak için çeşitli atıflarda bulunmaktadır. Oysa Kant'ın söz konusu çalış-ması siyasî bakıştan uzakta, tabii olarak, felsefi bir yaklaşımla anlaşılmaya çok daha uygun bir içeriğe sahiptir. Bu çerçevede Kant'ın söz konusu kitabı-nın tümü olmasa da doğrudan doğruya ilgili bölümünün Türkçe çevirisinin yapıldığı anlaşılmaktadır (Kant 2015). Türkçe konuyla ilgili literatürün iki kanaldan ilerlediği görülmektedir. Bu nedenden ötürü diğer çalışmaların iki bölümde ele alınması düşünülebilir. Bunlardan ilk bölüm, Kant ve felsefe arasındaki ilişkinin kurulmasıyla ilgilidir. Bu çalışmalar hem hedef hem de kapsam bakımından Kant'ın, felsefenin üniversite ya da akademideki ko-numuna odaklanmış olmasıyla ilgilenmektedir (Hafız 2014; Güneç 2019; Bektaş 2021). Araştırmayı ilgilendiren ikinci bölüm ise doğrudan doğruya Kant'ın “Fakültelerin Çatışması” isimli eserini ele almakta, üniversitenin yapılanması üzerinde durmaktadır (Erdağı 2015; Çörekçioğlu 2003; Ağa 2021). Tez seviyesindeki çalışmalarda da konu hem Orta Çağ hem de bir hayli sonraki Alman eğitim çalışmaları kapsamında ele alınmaktadır (Bilgiç 2011; Akyurt 2017).

Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri

Medreselerin Felsefi ve Tarihi Kökleri

İslam'la birlikte başta Araplar olmak üzere diğer Müslüman topluluklar daha önceden bildikleri eğitim yöntemlerini kullanmaya, kurumlarını tesise devam etmişlerdir. Bununla birlikte Müslümanların kimi uygulamaları ve kurumlarının Osmanlı eğitim geleneği için hem tesis hem de felsefi bakı-mından model olduğu ifade edilebilir. Bahsi edilen modellerin en önemlileri “Ashab-ı Suffe” ile “Nizamiye” ve “Müstansırıyye” medreseleridir.

Osmanlı medreseleri her ne kadar kendilerinden önceki “Selçuklu”, “Abbasi” ve diğer devletlerin eğitim geleneklerinin varisleri olsalar da örnek aldıkları ilk model Ashab-ı Suffe'dir. Ashab-ı Suffe teşkilat açısından olmasa da “Hz. Muhammed”den İslam dininin esaslarını öğrenmek amacıyla çeşitli yerlerden gelerek “Medine”deki ilk mescitte konaklayanların oluşturduğu düzenin eğitim felsefesi ve uygulaması nedeniyle Osmanlı medreselerinin ilk kaynağını meydana getirdiği ileri sürülebilir (Baktır 2009).

Müslümanlar zaman içerisinde siyasî teşkilatlarını geliştirip yaygınlaştırdık-ça bürokratik yapılarını da olgunlaştırmışlardır. Dolayısıyla eğitime yönelik imkanlarını geliştirerek çeşitlendirmiş oldukları ifade edilebilir. Bu çerçe-

vede nitelik olarak kimi mekanlar, ulema evleri, kitapçılar, sohbet ortamları ve kuşkusuz camiler birer eğitim kurumuna dönüşmüştür. Bu dönüşümde okuma yazma eğitiminin yanı sıra “Kur’an-ı Kerim” ile temel dinî bilgilerin öğretildiği “küttab” adı verilen okullar da kurulmuştur (Çelebi [t.y.]: 35-36).

Müslümanlar arasında sürdürülen eğitimin yükseköğretim formuna kavuşmuş ilk kurumları Nizamiye ve Müstansırıyye medreseleridir. Hocaların evleri, çarşı ve pazar gibi yerlerde sürdürülen çeşitli seviyelerdeki eğitim, ilk defa bahsi edilen medreselerle bir teşkilata sahip olmuştur. Böylelikle hayır niyetiyle oluşturulan bir vakıfla eğitim verilmesine hasredilmiş bir yapı ve beraberinde bu yapıyı destekleyici bir külliye tesis edilmiştir. Eğitim programının yanı sıra, hoca ile öğrencilere düzenli maaş, iâşe, ibate yanında, kütüphane gibi malî ve sosyal imkanlar da sağlanmıştır. Müstansırıyye’de farklı bilimler okutulmuş, Nizamiye’deki teşkilat gelişerek kendinden sonraki eğitim kurumlarına model haline gelmiştir (Talas 2000).

Üniversitelerin Felsefî ve Tarihî Kökleri

Üniversiteler Avrupa kıtasında ilk kez 12. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Kökenlerine ilişkin farklı görüşler mevcutsa da üniversite iki kanal üzerinden gelişerek önce Avrupa’da kurumsallaşmış, oradan da dünyaya yayılmıştır. Kimi araştırmacılara göre üniversitenin ortaya çıkışı “Roma” ve “Greko-Romen” eğitim geleneğinin devamı iken diğer kimi araştırmacılara göreyse dinî eğitime duyulan ihtiyaçla ortaya çıkmış bir kurumdur. Makdisi’ye göreyse üniversite, yakın ilişkide buldukları Müslümanların eğitim kurumlarından etkilenmiş olan Avrupalıların yeni bir düzen kurma girişimleridir (Makdisi 1981).

Üniversite kurumunun ilkin “İtalya”daki şehir devletlerinde görülmeye başlanması ile hukuk öğrenimi arasında kurulması gereken son derece köklü bir bağ bulunmaktadır. Diğer yandan hem İtalya hem de Alpler’in kuzeyindeki “Cermen”, “Leh” ve diğer milletlerin siyasî ve bürokratik düzenlerini kurmak için hukuk eğitimine duydukları ihtiyaç o devirde hala İtalyan topraklarında informal olarak sürdürülen hukuk eğitimine doğru bir akım başlatmıştır. Gerçekten de İtalya’nın ticaretle görünür olan şehirlerinde “Roma Hukuku”nun (Roman Law) öğretildiği yerler ve hocaların etraflarına toplanmış kimselelerin oluşturduğu ders halkalarının bulunduğu bilinmektedir. Yukarıda anılan öğrenci hareketliliği ile Roma Hukuku dersleri veren hocaların etrafında yoğunlaşan öğrenci kalabalıklarının kendi aralarında korporasyonlar kurarak kooperatifleşme yoluna gittikleri de anlaşılmaktadır (Cantoni ve Yuchman 2014). Böylelikle “nation” şeklinde milletler halinde örgütlenen öğrenciler

daha sonra “universitas”ları kurarak öğrenci üniversiteleri adı verilen ve bizzat öğrencilerin idarî kadroları oluşturduğu kurumları kurmuşlardır. Ne var ki öğrenci üniversitelerinin önemli ekonomik gelir sağladığının farkına varan “commune” (şehir) yönetimleri, 16. yüzyıldan sonra üniversite yönetimlerine nüfuz ederek adeta bu kurumları kamulaştırma yoluna gitmişlerdir.

İtalya'daki Roma Hukuku öğrenimine benzer başka bir talep Bologna'nın ardından Paris'te de kendini göstermiş, “Kilise Hukuku” (Canon Law) öğrenmek isteyen öğrenciler benzer bir akını bu defa Paris Üniversitesi'ne doğru başlatmışlardır. Gelen öğrenci talepleri karşısında Bologna'nın aksine bu defa Kilise Hukuku öğretenler bir korporasyon şeklinde örgütlenmiş, böylece hoca üniversiteleri denen kurumları meydana getirmişlerdir (Verger 1991).

Her iki üniversite yapılanması iki kademeli bir yapı şeklinde gelişim göstermiş, ilk kademe bir tür hazırlık sınıfı olarak liberal sanatların öğretildiği kurumlar haline gelmiştir. İkinci kademe ise uzmanlığa yönelik olarak teşekkül ettirilmiş, İngiliz, İspanyol ve Alman kurumları kendilerine özgü bir şekilde kurumsallaşmıştır. Bununla birlikte klasik yapılanma nihaî olarak Reform ile yeni bir yapıya dönüşmüş, ilk kez “studium”lar şeklinde ortaya çıkan Avrupa yükseköğreniminin kurumları gelişerek yeni üniversite organizasyonları şeklinde Avrupa'nın 19. yüzyıldan itibaren geleceğini etkileyecek yapılarına dönüşmüştür.

Kant'ın Fakültelerin Çatışması Eseri ve Osmanlı Medreseleri

Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Eğitimin Teşkilattaki Yeri

Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısı kendinden önceki devletlerin devamı niteliğinde olup duyulan ihtiyaçlar çerçevesinde zamanla değişikliğe uğramıştır. Teşkilatın en üstünde sultan olup onun iki önemli yardımcısı şeyhülislam ile veziriazam olmuştur. Öyle ki “Telhisü'l-beyan”daki ifadeye göre bu yapı şu şekilde formüle edilmiştir: “*Yalnız din reisi şeyhülislam ve devlet reisi vezir-i azam ve her ikisinin reisi padişah-ı kamkardır*” (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998: 197). Dolayısıyla devletin teşkilat yapısı bu iki ana başlık etrafında şekillenmiştir. Devletin muvazzaf askerî gücü ile idarî ve malî yapılanması veziriazam ve onun güç dağıttığı görevliler tarafından üstlenilmiş, eğitim ve hukukî yapılanma şeyhülislamın başkanlığında teşekkül etmiştir. Osmanlılarda toplum, kısaca “reaya” denilen halk ile sultanın görevlileri anlamına gelip muvazzaf niteliğindeki “askerî”lerden meydana gelmiştir. İki grubun arasındaki çizgilerin açıkça belirlendiği ve korunmasına azamî özen

gösterildiği ifade edilebilir. Devlet görevlileri olarak teşkilatlanmış askeriler de kabaca üç ana grup altında toplanmıştır. Bu gruplardan devletin savaşkan gücü olan ve doğrudan doğruya sultanın “kulları” kabul edilen “seyfiye” ile bürokratik işlemlerin kural ve nizamlar çerçevesinde yönetilmesinden sorumlu olan katipler zümresi anlamına gelen “kalemiye” veziriazamın yönetimi altında yer almıştır. Devletin hukukî arka planını tesis eden “kaza”, dinî bilgi için “ifta” ve her seviyeden eğitimin teşkilatlanması ve sürdürülmesi için “tedris” fonksiyonlarıyla ilmiye ise şeyhülislamın yönetimi altında konumlandırılmıştır (Yediyıldız 1994: 441-468).

Yukarıda yer verilen genel çerçeve kapsamında Osmanlı ilmiyesi devletin temel üç idarî kadrosundan birini oluşturmuş, önemli kimlik ve fonksiyonlarından ötürü de çeşitli ayrıcalıklara sahip olan askerî zümre içinde kabul edilerek özel bir konumda değerlendirilmiştir. Onların bu özel konumu zaman zaman tartışma konusu edilmişse de 19. yüzyılın sonuna değin önemini sürdürmüştür. Bu değer aslında Avrupa’daki “Frederick Barbarossa”nın “Authentica Habita”yı vermesinin arkasındaki gerekçede olduğu gibi çift taraflı bir gelişim göstermiştir. İlmiye, ihtiyaç duyduğu koruma ve meşruiyeti idarî mekanizmadan elde ederken idarî mekanizma da ilmiyenin sunduğu denetim ile dinî meşruiyet imkanından faydalanabilmiştir.

Osmanlıların sınırları içine dahil ettikleri yerlerin imar ve “şenlendirilmesi” için başta sultan, yüksek dereceli asker ve bürokratlar tarafından mektep ve medrese kurmak, yapılan ilk işlerden biri olmuştur. Böylelikle Osmanlı düzeni fethedilen yere kadar uzanmış, söz konusu mahallerde bürokratik yapı gelişmiş ve düzen için eğitim imkanları ihdas edilmiştir. Diğer yandan ilmiye sınıfıyla hem devletin hem düzenin hem de toplumun ihtiyaç duyduğu kural- lar üretilerek yaygınlaştırılmıştır. Kural ve nizamların üretilmesinin yanı sıra tedvin edilen (kanun haline getirilen) örfî hukuk ile uygulamalarının uygunlukları da denetlenmiştir. Diğer yandan eğitim ile devlet ve toplumun ihtiyaç duyduğu idarî, hukukî ve eğitim alanındaki nitelikli personelin yetiştirilmesi de mümkün olabilmıştır.

Osmanlılar kendilerinden önceki devletlerde olduğu gibi hem inançlarından hem de geleneklerinden ötürü ilim ve irfan alanına saygı göstermişlerdir. Bu saygı genel olarak “Fatih Sultan Mehmet” dönemine değin sürdürülmüş, söz konusu sultan yeni kurduğu medreselere Osmanlı Devleti dışından davet ettiği alimlere karşı takındığı olumlu tavırla da söz konusu özeni göstermeyi sürdürmüştür. Bununla beraber ulema hürmet gösterilen bir figür olmanın yanı sıra bilhassa isyanlarda fetva makamı kimliğiyle meşruiyet kaynağı ve

çekinilen bir güç olarak görülmüştür (Uzunçarşılı 1988: 188).

Osmanlılarda ilme gösterilen saygının en önemli yansıması Fatih Sultan Mehmet'in Osmanlı Devleti'nin kurucu metni olarak görülebilecek "Kannunname-i Âl-i Osman" isimli teşkilat kanununda ulemaya protokolde yer vermesi, resmî yazışmalarda kullanılacak "elkab" gibi resmî ve bürokratik unsurlarla da görünür kılmasıdır (Kanunname-i Âl-i Osman 1329). Bahsi edilen önem Ebussuud Efendi'nin şeyhülislamlığa gelmesi ile en üst seviyeye çıkmış, bürokratik bir işlem olan müderris ve müftü gibi ilmiye mensuplarının atama-görevlendirme işleri veziriazamdan alınarak belli kıstaslara konulup şeyhülislam ve kadıaskerlerin görevleri haline getirilmiştir (Uzunçarşılı 1988: 179-180).

Ödemeleri devlet bütçesinden yapılan şeyhülislamlar askerî kimlikleriyle devlet idaresinde önem kazanmış, böylelikle idarî görevleri zamanla çeşitlenerek çoğalmıştır. 1. Murad döneminden itibaren kadılıktan gelen kadıaskerler devletin en üst karar mekanizmalarında yer almış, "Divan-ı Hümayun"un doğal üyelerinden biri haline gelmiştir (Uzunçarşılı 1988: 153).

Devlet, birer vakıf kurumu olarak sivil ve dolayısıyla özerk bir alanda inşa edilmiş bulunsalar da medreselerdeki pek çok alana müdahil olmuştur. Söz konusu müdahalenin hukukî açıklamasından ayrı olarak olumlu ya da olumsuz bir şekilde değerlendirilmesine ihtiyaç yoktur. Ancak yüksek ilmiye bürokrasisi eliyle pek çok alanda medreselerin hem iç hem de dış işleyişine kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı yollarla müdahale edilebilmiştir. Devletin medreseler üzerindeki müdahilliği büyük ölçüde vakıfların idaresi üzerinden olmuş, müderris ataması, atamanın meşruiyeti, "mülazemet"lerin (ilmiyeye geçecek adayların bekleme dönemleri) planlanması, müderrislerin rotasyonu ve rotasyon için yasal zeminin inşası merkezden düzenlenmiştir. Ayrıca medresedeki eğitimin emniyet içinde yapılması, vakıf gelirlerinin temini, vakıfların teftişi, geliri yetmeyen vakıflara kaynak sağlanması gibi idarî, ekonomik ve hukukî girişimler üzerinden de devlet medreselerle daima ilgili olmuştur.

Kant'ta Temel Kavramlar

İddialı bir tanımlama ile aşağı yukarı çağdaşı olan "Hölderlin"e göre Kant, Almanların Musa'sıdır. Çünkü Avrupa'nın yaygın bir biçimde istikrarsızlık içindeki önemli dönüşüm dönemlerinden birinde, Almanlar için bir yöntem tartışmasına girişmiş, bir yol çizmeye, bir yön bulmaya çalışmıştır. Fransız İhtilali'nin yanı sıra Rus baskısının somut etkilerinin yaşandığı bir dönemde

Kant'ın yaptığı metoda ilişkin tartışmalar Almanlar için önemli bir düşünce zemini oluşturmuştur.

Kant'ın felsefe üzerinden bilimin sınıflanmasına yönelik yaptığı öneriler, 1784 yılının Aralık ayında “Berlinische Monatsschrift”teki “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”, “Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt” isimli makalesi ile başlamıştır. Kant, ilimler tasnifi üzerinden önce bilim, ardından da toplumsal yapılanmanın nasıl şekillendiğini ilk defa “aydınlanma” ve “gelişme” metaforlarını tartıştığı bu makale ile sorgulamaya girişmiştir. Çünkü Kant'a göre ilerleme fikri ile özgür düşünme arasında yakın bir ilişki olup, insan ancak özgür düşünerek bağımsız olabilir. Özgür düşünmeye imkan tanıyan yol ise ne emir alan ne de veren felsefedir.

Kant'ın söz konusu makalesi, Fransız yenilgisinden yakınan “Prusya”nın yeniden yapılanma arzularının gündemi işgal ettiği bir dönemde, Fichte ile Schleimercher'in tartışmalarıyla von Humboldt'un çabalarının sonucunda kurulan “Berlin Üniversitesi” ile ilgili uzun süren tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bu bakımdan Kant'ın genel olarak çalışmaları ama bilhassa “Fakültelerin Çatışması” isimli eseri ağır bir yenilgi tadan Almanların özelleştiri süreçlerinin özgün ve somut sonuçlarından biri olarak okunmalıdır. Farklı zamanlarda ele aldığı düşüncelerini bir araya getirdiği “Fakültelerin Çatışması” isimli eserinde Kant, modern Avrupa zihnini bir cerrah titizliği ile akut müdahaleye tabi tutmaktadır. Tabi tuttuğu alanlar bilginin üretilmesi, uygulanması ve kullanılması, bu süreçlerde bireyin öne geçirilmesi, bireyin failliği ile aklın kullanımının öncelenmesi, bilgi hiyerarşisinin yeniden tasarlanmasının ve araştırma ahlakının hem birey hem de bilgi tasnifi ile yeniden yorumlanmasıdır.

Kant'ın bir diğer önemli eseri “Pedagoji Üzerine”ye üstünkörü bir biçimde bakılsa bile burada fakülteler tasnifindeki temel yapı görülebilecektir. Çünkü Kant bu eserinde, meraklarından biri olan eğitime yönelik düşüncelerini cömertçe, ancak girift bir biçimde ifade ettiği için tıpkı fakülteler tasnifinde olduğu gibi, üç ana başlık altında ifade etme yoluna gitmiştir. Bu bakımdan Kant, fizikî eğitim, ahlakî eğitim ve dinî eğitim başlıkları ile aslında tıp fakültesini, hukuk fakültesi ile teoloji fakültesini sistematik bir biçimde sıralamıştır.

Bilindik çerçevenin dışına çıkıp daha geniş bir bakışla değerlendirildiğinde Immanuel Kant'ın felsefeci olmasının yanı sıra doğal olarak bir eğitim teorisyeni olduğu da ifade edilebilir. Bu iddianın arkasını ise hiç şüphesiz Kant'ın zihniyeti, düşüncelerini şekillendiren meseleler ile geniş çevresinin

doldurduğu söylenebilir. Kant'ın eğitim teorisine göre “*Ebeveynler evlerini, yöneticiler devleti düşünürler. Her ikisi de insanın kaderindeki hedefi ve içinde doğal bir şekilde var olan eğilimi, evrensel iyiliği ve kusursuzluğu hedeflemez*”ler (Kant 1900: 15). Kant için eğitim, ilk neslin eğitiminin hedef alındığı bir fiil olamaz. Çünkü insanlar için yönetmekten sonraki en zor ikinci fiil eğitim olup gelecek nesillerin ahlak gibi yüksek amaçlar uğruna yetiştirilmesiyle yerini bulur (Kant 1900: 15). Böylelikle her nesil zamanlarının gerektirdiği şekilde kendilerinden sonraki nesilleri hayata hazır hale getirecek şekilde davranır.

Kant'ın felsefe sütresinin arkasından düşünce ve tefekkürü öncelikle bireyin öncelenmesini görünür kılmaktadır. Bu öncelik sıralamasında bireyin doğal olarak devletin önüne geçmesi ise refah kavramı ile yakından alakalıdır. Çünkü silsilede birey akıldan önce gelmektedir. “Fakültelerin Çatışması”nda da bu arka plan fazla öne çıkarılmadan açıklanmaktadır. Hukuk, tıp, teoloji gibi cemaat ya da Avrupa uygulamasındaki korporasyonlar şeklinde meydana gelen birliklerin bireysel tefekküre müsaade etmeyeceğini zımnen kabul eder. Buna karşın felsefenin bireyin iş ve düşüncelerinde doğru olanı yapmaya yönlendirecek aşamaları taşıması dolaylı ifade edilmiş olsa da refahın yoludur. Çünkü üniversitedeki ilk üç fakülte meslekler anlamına gelmekte olup devlete muhalefet etmek için yeterli değildir.

Kant'ın “Fakültelerin Çatışması”nda üstünde özellikle durduğu aklın önemi ve doğanın kanunları etrafında çalışma fikri 19. yüzyılda von Humboldt'un girişimleri ile hayat bulmuş ve Alman üniversite formunda ortaya çıkarak kökleşmiştir. Bahsi edilen bu form ise sonrasında araştırma üniversitesi şeklindeki bir yapıya evrilmiştir. I. ve II. Dünya Savaşı'nda görünür olan kuvvetli Alman finans ve sanayi varlığının arkasındaki araştırma ve üretime yönelik üniversite, Kant'ın “Fakültelerin Çatışması”nda tohumlarını attığı fikirlerin bir sonucu olarak okunmaya çok uygundur.

Alman idealizminin inşasında “bildung” kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Sadece eğitim olarak karşılanamayacak olan bildung kavramı kişisel inşa anlamına da gelmekte, kişinin hem ruhî hem de maddî anlamda ilimlerle yetişmesi, kültürlenmesi ve işlenmesi sürecini ve sonucunu ifade etmektedir. Bu süreç ve sonuç bütününe hukuk ve etik muhakemesi ile Kant'ın katkısı son derece önemlidir. Çünkü Kant'ın da katkıda bulunduğu, işlenmesinde emek verdiği “bildungsbürgertum” (eğitimle kazanılmış değer-sınıf) aynı zamanda toplumsal yapılanmayı yeniden tesis etmektedir.

Gelecek nesillerin hazırlanması için üniversite önemli bir kurumdur. Zaten

Kant için üniversite fakültelerden oluşmuş “spiritüel bir yapı”dır. Böylelikle Kant, üniversiteyi kendi içinde yargılama hakkı gibi çok esaslı bir fonksiyondan yola çıkarak özel bir yapı şeklinde düşünmektedir. Buna karşın üniversiteyi oluşturan ve Kant’ın kabaca “magistrate” olarak isimlendirdiği sınıf, hükmetme yetisine sahip olanın aracı misyonundan dolayı özgür değildir. Böylelikle, refah, ancak ölümden sonra huzura ermek, vücudun sağlıklı bir şekilde kalmasını mümkün kılmakla birlikte mülkiyetin korunmasını sağlayacak ilahiyat, tıp ve hukuk bilimlerinin öğretilmesi ile mümkündür (Evans 2008: 485).

Kurucu Akıl

Kant’ın sanki merkezi bir üniversite düzenine muhalefet ediyormuş gibi kabul edilmesine karşın düşüncelerinin belki iki alanda değerlendirilmeye tabi tutulması daha verimli sonuçları doğurabilecektir. Bu alanlardan ilki Kant’ın insanlığın gelişmesi ve ‘aydınlanmanın ne olduğuyla’ ile ilişkili temel sorunlara cevap bulmak istemesiyle ilgilidir. İkincisi ise ilk alanın insanın kendi yapıp etmelerini zihni olana yönlendirerek tarihi yeniden değerlendirmenin ve hatta müdahalenin imkan ölçüsünde olup olmadığının yolları hakkındadır. Kant, bilgi üretme mekanizmaları, bilhassa en örgütlü kurum olan üniversite üzerinden anlamaya çalışarak Avrupa’da değişmekte olan düşünce üretme alanına bu sorularla öneri sunma yoluna gitmiştir. Yoksa, Kant’ın “Fakültelerin Çatışması” ile ortaya koymaya çalıştığı vasat üniversitelerin yeniden tasarlanmasında etkin bir biçimde kullanılamayacaktır. Kant üniversite gibi düşüncenin hiyerarşik bir düzene sokulduğu somut bir sonuçtan yola çıkmakta, yine aynı somut sonuç üzerinden insanın gelişmesine yönelik esaslı ve dokunaklı bir teklifte bulunmaktadır.

Yukarıdaki açıklamadan yola çıkıp konuyla alakalı olarak Kant ile ilk temas medreselerin tesis gerekçeleri üzerinden kurulabilir. Kant’ın zihninde sınıflandırarak gerekçelendirdiği üzere üniversitenin kuruluşu bir rastlantı eseri olamaz; çünkü devlet eliyle teşekkül ettirilmiştir. Bu ise devletin ne beklediğini gösterir. Bu yüzden üniversiteler de devlet şeklinde teşekkül etmişlerdir. Dolayısıyla devletin çıkarlarına göre oluşmuş bu bölümlerin bulunduğu fakültelere de üst fakülte adı verilmiştir (Kant 1979: 31-35). Kant’a göre üniversitelerin kuruluşunun arkasında yüksek bir ideal, fikir ya da ülkü mevcuttur. Ülkü yalnız değildir ve beraberinde insanların akletme faaliyeti ile somut organizasyonu olan devlet yapısının kendi amacına ulaşmak için tasarladığı bir düzen de mevcuttur (Kant 1979: 31). Soyut ancak toplumsal

organizasyon olan devlet idealine ulaşmak için kendisine ihtiyaç duyduğunu ya da duyacağını öngördüğü her kademedeki bilgiyi bir sıralamaya tabi tutmaktadır. Bu sıralamada teoloji, hukuk ve tıp alanında üretilerek yayılan bilgilerin toplumun huzuruna katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Böylelikle toplumsal ve bireysel huzur ile bilginin üretilerek kullanıma sunulması arasında kuvvetli bir bağ kurulabilmektedir. Çünkü bahsi edilen yüksek fakülte sınıflamasındaki bilgi formları rekabet anlamına da gelmektedir (Güneç 2019: 212).

Kant için böylesi bir yaklaşım, idarenin hedeflerine ulaşmak ve dolayısıyla insanları mutluluğa eriştirecek bir yol izlenmesi bakımından son derece doğal ve meşrudur. Sonuçta bu amaç için üçlü bir yolun inşa ve takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu üçlü yol ile insanların hem ruhen hem aklen hem de fiziken mutluluklarının sağlanması söz konusu olmaktadır. Böylece ebedî mutluluk ve huzur için teoloji, dünyevî huzur ve mutluluk için hukuk, bedenî sağlık ve dirilik içinse tıp fakültelerinin yönetimin desteklediği ve önem verdiği kurumlar olmasında şaşılacak bir durum yoktur (Kant 1979: 31).

Diğer bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde de Kant'ın üniversite kurumunun teşkilatlanmasındaki temel amaç, makuldeki toplumsal uzlaşıdır. Dolayısıyla gerçeğin aranması, akla uygun olanın bulunması, sıfat ve makamlardan çok daha önemli bir amaca karşılık gelmektedir. Gerçeği arama için bir sınıf, bir unvan ya da mevkiye ihtiyaç duyulmamalıdır (Kant 1979: 23). Bu açıdan bakıldığında bilgi kullanımının tasarlanması ve kontrolüne ilişkin bir sınıfın oluşturulması, üniversite ya da medreselerin kurulması doğal bir süreçtir.

Kant'a göre devlet, halkın üzerinde kuvvetli ve kalıcı etkileri olan, somut araçlarla ilgilidir (Kant 1979: 31). Dolayısıyla toplumsal rızanın inşası bakımından bu alanların öncül olarak değerlendirilmesi önemli bir vasata karşılık gelmektedir. Çünkü böylelikle insanın fizikî olarak ihtiyaç duyduğu ve emniyet hissine sahip olacağı üç önemli alanın inşası sağlanmış olur. Neticede, teolojiyle insanın ebedî huzur ve emniyetine ilişkin bir güvenli alanın tesis edilmesi sağlanır. Hukuk vasıtasıyla da dünyada insanın kendini güvende hissedeceği bir mülkiyet evreninin inşa ve sürdürülmesi mümkün kılınır. Tıp eliyle de ilk iki unsurun sürdürülmesinde gerekli olan kişinin beden ve zihnen sağlıklı olması ve uzun ömür imkanı oluşturulur (Kant 1979: 33). Dolayısıyla fakültelerde özdeşleşmiş olan ideallerin somutlaşmış enstrümanları olan kurumlarla ruhların, davranışların ve bedeninin idaresi sağlanır (Ağtaş 2021: 57).

Üniversitelerden ayrı olarak Osmanlı deneyiminde ise refaha ve tatmine yönelik olarak İstanbul ve taşrada çok sayıda medresenin yaptırılması bir bakıma ilmiye üzerinden toplumsal rızanın kazanılmasını akla getirmektedir (Atçıl 2015: 271). Kaldı ki üniversite gibi medreselerin de işlevlerini yerine getirmek için yetkisini kendi dışındaki bir yerden, mesela merkezî idareden alması gerekir (Kant 1979: 51). Zaten medrese de teknik olarak bu yetkiyi devletten alır. Çünkü,

... fetihden sonrası dönemde sultanın herkesin üstünde olma ve bürokratik idare kurma isteği, Osmanlı sultanlarını alimleri sistematik olarak hükümete (sultan ve sultanların merkezindeki temsilcileri) bağlı hale getirme yönünde çalışmaya sevketti. Bunun için hükümete bağlı olan pozisyonların sayısı çoğaltıldı ve oralarda görev yapmak tavsiye teşvik edildi. Ayrıca hükümetlerin söz sahibi olmadığı ve alimlerin görev yapabilecekleri pozisyonlar giderek azaltıldı ve marjinalleştirildi. Dolayısıyla giderek daha çok sayıda alim hükümetten atama beklemeye ve bağlı olarak hareket etmeye... başlamıştır (Atçıl 2015: 271).

Söz konusu durum ise düzen halinde bir rıza inşası demektir. Kaldı ki zaten Kant'a göre de hükümetin toplum üzerinde kendi hakimiyetini kurabilmesi hukuk ve tıp gibi hayatın bizatihi kendisine dokunan sınıfları oluşturmasına bağlıdır Bu yüzden medresenin de üniversite gibi hükümetin (government) halk katmanları üzerindeki enstrümanlarından biri sayılması doğaldır (Kant,1979: 33). Osmanlılar bu yolda Fenarîzâdeler gibi kimi ailelere ayrıcalıklar tanımıştır. Böylece zaman geçtikçe doğrudan doğruya devlet kurumu ile yakından ilişkili bir ilmiye sınıfı oluşturulmuştur. Kurulan bağlantılar o denli kuvvetli olmuştur ki, *Hırzû'l-müluk*'un yazarı kadıaskerlerin "...yerlerinden olmaktan korktuklarından hakka uygun davranmamakta..." olduklarını ileri sürmüştür (Yücel 1988: 164).

Devlet, kendisi için meşruiyet kaynağı olan ilmiyeye ayrıcalıklar tanıyarak sınıfı güçlü hale getirmiş, kamusal alanda görünür kılmak için de farklı metotlar üretmiştir. Bu metotlardan biri olan ve Fatih Sultan Mehmet'in "Kanunname-i Âl-i Osman"ı üzerinden açıkça görünen protokol son derece önemli bir zihni kırılmaya karşılık gelmektedir. Söz konusu kanunnamede bürokratik bir konum olarak tasarlanmış olan ilmiye ve onun temsilcileri mevkileri kadar sıfatları ile de halktan farklılaştırılmıştır. Bunun için şeyhülislam ve müderrisler için kullanılması zorunlu "elkab" kanunda yazılı hale getirilerek kural haline sokulmuştur. Ufak tefek değişikliklerle "Kanuni Sultan Süleyman" zamanında da kullanılması emirle bildirilmiş olan ulema ve

müderis elkabından Fatih'in Kanunnamesi'nde şeyhülislam, padişah hocası ile kadıaskerlere ait olanları şu şekilde sıralanmıştır: “*A'lemu'l-ulemai'l-müteahhirin, efdalu'l-fudalai'l-müteverriin, yenbuu'l-fadli ve'l-yakin, varisü'l-ulemai'l-enbiya ve'l-yakin, keşşâfü'l-müşkilati'd-diniyye ve sıhahu mütekallikati't-ta'yiniyye, keşşâfu rumuzi'd-dekayik, hallalü'l-müşkilati'l-hakayik*”² (Kanunname-i Âl-i Osman 1329; Baltacı 2005: 146). “Sahn-ı Seman” ile “Dahil Medreseleri”nin müderisleri için kullanılması emirle zorunlu hale getirilen elkab ise şu şekilde ifade edilmiştir: “*İftiharü'l-ulemai'l-muhakkikin, muhtaru'l-fuzalai'l-mudakkikin, yenbuu'l-fazlı ve'l-yakin, varisu ulumi'l-enbiyai ve'l-mürselini'l-muhtass bi-mezidi inayeti'l-meliki'l-mu'in*”³ (Kanunname-i Âl-i Osman 1329; Baltacı 2005: 146).

Fakülte Kavramı ve Medreseler

Kant'ın düşünce dünyasında fakülte terimi iki anlama gelmektedir. Anlam- ların ilki, üniversiteyi oluşturan temel akademik yapılanmalarından biri olan fakülte anlamına gelmektedir. İkinci anlam ise bir şeyleri yapabilme, ger- çekleştirme manasındaki içkin gücü ifade etmektedir (Caygill 1996: 190). Fakülte yukarıdaki her iki anlamda da Kant'ın düşüncesinde kendine yer bulmuştur. Kuşkusuz fakültenin Avrupa üniversitelerinde ayrı bir tarihî ve sosyal, politik ve akademik bir geçmişi söz konusudur. Bu fakülteler- den liberal sanatların öğretildiği alt fakültede temel dersler alındıktan sonra Kant'ın üst fakülteler olarak adlandırdığı yüksek fakültelerde bilimsel çalış- malar yapılmıştır. 18. yüzyıldan sonra ise yapılanmada çeşitli değişiklikler görülmeye başlanmış, 19. yüzyıl ile beraber fakülte kavramındaki değişimler de en üst seviyede kendisini göstermiştir.

Rönesans ve Reform'dan sonra üniversite kurumunun işlevi Fransız İh- tilali ile iyiden iyiye tartışılmaya açılmıştır. Sonrasında Napolyon ve von Humboldt ile gelen değişim üniversitelerdeki yapılanmaya yönelik esaslı dönüşümlere neden olmuştur Bu bakımdan hem öncesi hem de sonrası ile üniversitelerdeki durum Kant'ın “Fakültelerin Çatışması” eseri ile yakından alakalı görünmektedir. Bu bakımdan Kant'ın fakültelerin hiyerarşik yapısı- na getirdiği eleştiri sadece merkezileşmenin bir sonucu olarak anlaşılabilir.

²Son dönem alimlerinin en bilgini, takva sahibi erdemli kişilerin en erdemlisi, ahlak ve ilim kaynağı, bilgelerin ve peygamberlerin varisi, din konusundaki problemlerin çözücüsü, tasavvufî konulardaki karmaşık meselelerin düzelticisi, derin konulardaki sembollerin açıklayıcısı, hakikat konusundaki sorunların çözücüsü.

³Doğruyu arayan bilginlerin övünç kaynağı, erdemli ve derin bilgili alimlerin seçkini, ahlak ve ilim kaynağı, peygamber ilimlerinin varisi, melik ve muin olan Allah'ın bolca inayetine mazhar olmuş kişi.

Çünkü Avrupa'daki üniversitelerin daha ilk ortaya çıktıkları zamandan itibaren Kant'ın eleştirel olarak yaklaştığı düzen içinde şekillenmiş oldukları bilinmektedir (Siraisi 1992; García 1992; Asztalos 1992).

Üst fakülteler meşruiyetlerini devletin amaç ve çıkarlarına uygun olmalarından alırlar. Kant'ın yüksek fakülte sıralaması içine dahil ettiği teoloji, topluluğun inanç dolayısıyla içsel huzur ve mutluluğunu, hukuk, adalet, nizam ve dolayısıyla mülkiyetin korunmasını, tıp fakültesi ise sağlığın muhafaza edilmesini, topluluk rızasının üretilmesini ve yönetime yönelik olumlu tavırların yüklenilmesini tesis için oluşturulmuşlardır. Buna karşın düşük fakülteler olarak görülen felsefe, fen ve insani bilimleri içine alan fakülteler doğrudan doğruya ve kısa vadede halka esenlik kaynağı sunamadıklarından hiyerarşide alt sıralarda kalmışlardır (Kant 1979: 31-35). Teoloji fakültesi mensubu Tanrı'yı ve ondan neşet eden diğer unsurları akıldan değil ama "Kutsal Kitaplar"dan çıkarır. Fakat bununla Tanrı'yı bizzat kanıtlama konusu söz konusu değildir. Çünkü bu alan felsefenin ilgi alanına girmektedir (Kant 1979: 35). Teoloji kendi kurallarını akıldan değil Kutsal Kitaplar'dan çıkararak öğretir. Hukuk ise doğal yasalardan ilerleyerek yeni kanun ve nizamları oluşturmaz; bunun aksine kanunlardan hareketle bir nizam kurmak durumundadır. Tıp fakültesi ise insan fizyolojisinden değil tıbbî mevzuata göre hareket etmek zorundadır (Kant 1979: 35).

Tıp fakültesi teoloji ve hukuk fakültelerinin aksine kurallarını doğadan elde ettiği için değişmez ve yönetici tarafından onaylanmış bir metne sahip değildir. Bu durum tıp fakültesini diğer fakültele oranla daha akılcı olmaya yönlendirmiştir. Çünkü kurallarını yöneticilerin emir ve yasaklamalarından değil, doğa kurallarından akıl ile çıkarılanlardan elde etmektedir. Bu yüzden, yönetim tarafından onaylanmış bir metinleri olmamasından ötürü, tıp fakültesi Kant'a göre diğer iki fakülteden daha bağımsız bir yapıya sahiptir. Fakat onun bu farklılığı yönetimden ayrı bir kurum olarak ele alınmasına imkan tanımaz. Zira yönetim bu defa da meslek adamlarından seçilmiş kurullar aracılığıyla tıp fakültesini denetlemeye çalışır. Kant'ın düşüncesine göre alt fakültelerden biri olarak ele alınan felsefe fakültesinin en önemli görevlerinden biri, 'hakikat' teması üzerinden aklın kuralları çerçevesinde diğer fakülteleri kontrol ederek onlara faydalı olmaktır (Kant 1979: 45). Felsefe fakültesinin görevini yerine getirebilmesi için iki bölümden oluşmalıdır. Öyle ki ilk bölüm tarih, coğrafya, filoloji ve uygarlık tarihi gibi alanlarla birlikte deneysel bilgi üreten doğa bilimlerinin olduğu "Tarihi Bilgi Bölümü"dür. İkinci bölümün adı ise "Saf Aklî Bilgi Bölümü" olup, soyut matematik, fel-

sefe, doğa ve ahlak metafiziği alt birimlerinden meydana gelir. Bu fakülte bir yandan fakültelerin akla uygunluğunu incelerken diğer yandan bölümlerin birbirleriyle olan ilişkilerini de konu edinir (Kant 1979: 45).

Osmanlılarda yükseköğretimin modern anlamda fakülteleşmesi Avrupa'dan bir hayli zaman sonra gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin pek çok nedeni olabilir. Ancak ilk akla gelen nedenlerden biri “Max Weber”ın üniversitenin bürokratik bir yapılanma olarak yeniden organize edilmesi ve böylece toplumdaki yeni yerinin inşa edilmesindeki iddiasında (meslek olarak bilim) aranabilir. Çünkü söz konusu değişim bilhassa Alman devlet yapısı ile bu yapının siyasî ve teknolojik senkronizasyonunun zorunlu hale getirdiği sonuç herkesçe malumdur. Dolayısıyla Osmanlılar, “Tanzimat” ile başta Avrupa olmak üzere dünya ekonomik ve politik vasatına teması söz konusu olmuşsa da “Darülfünun” örneği çok geride kalmıştır. Galiba Avrupa'daki endüstriyel amaçları saklanmayan yükseköğretimin kariyerist bir yapıya, sanayiye yönelik bir görünüme yönelmesindeki sebepler kendine özgü saiklerden olsa gerektir. Sözü edilen bu durum Osmanlı deneyiminde kendini daha geç bir dönemde “nüvvab” (naibler/kadınların vekilleri) ve benzeri meslekî uzmanlık alanlarında gösterecektir. Ancak Osmanlı medrese düzeninin fakülte anlayışı Avrupa tarzından farklıdır ve son derece bürokratik bir yapısı olmasından ötürü de bilimsel bir bölüm olarak anlaşılmaktan uzaktadır.

Ne var ki Osmanlı klasik sisteminde üst fakülte alt fakülte yapılanması müderris yevmiyelerine göre şekillenmiştir. Metnin yoğunluk derecesine göre planlanmış okuma düzeni ile şekillenmiş ders programı aynı zamanda söz konusu hiyerarşiyi meydana getirmiştir. 20'li medreseden başlayarak her bir aşamada ilimler öğretilmiş, bunun için metnin anlaşılabilirliği merkeze alınmıştır. En alt aşamada bulunan 20'li medreseden başlayarak tüm katmanları geçen bir öğrenci en üst seviyedeki medreselerde bilimin en zor meselelerini öğrenmeyle karşı karşıya kalmıştır. Medreselerdeki hiyerarşinin bu şekilde kurulmasını destekleyen diğer bir husus ise hiyerarşik düzenin her seviyesinde hem teoloji hem hukuk hem de felsefe gibi derslerin okutulmuş olmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı medreselerindeki yapı, Kant'ın metninde ayrı ayrı olarak belirtilmiş fakültelerin hepsini tek bir bünyede toplamaktadır.

İlmiye'nin ana uğraş alanı fıkıh “ilm-i âlî” olup Kur'an-ı Kerim'in davranış formlarının düzeni konusundaki emirlerini anlamak üzerinde yoğunlaşmıştır. Kuşkusuz bu yoğunlaşma Batı üniversitelerindeki Roma Hukuku ile Kilise Hukuku ayırımındaki gibi bir yapılanmaya sahip olmaması, aksine hem dinî hem de dünyevî tarafının bulunması fıkıhın hem teoloji hem de

hukuk fakültesinin açık bir karşılığı şeklindeki bir kabulü zorlaştırmaktadır. Oysa medresedeki temel uzmanlık ya da temel formasyon fıkıh, dolayısıyla teoloji ve hukuktur. Medreselerin ikili yapısına hiç şüphesiz fıkha yardımcı bilimlerden kelamın dahil edilmesi gerekir ki kelam geniş tanımıyla ‘varlık’ bilimi olarak Batı’daki felsefe ile karşılaştırılabilir. Sonuç itibariyle Osmanlı medreseleri Batı üniversitelerinde ayrı ayrı meydana gelmiş teoloji, hukuk, sanat, felsefe ve tıp fakültelerinin karşılığı bir bütünsel yapı olarak yorumlanabilir.

Pek çok bilimin öğretildiği medreselerde doğal olarak farklı ilimler ve kitaplar okutulmuştur. Bu çerçevede belagat için “Mutavvel”, “Şerh-i Miftah”, “Miftahu’l-Ulum”; fıkıh için “Şerh-i Feraiz”, “Tenkih” ve “Tavzih”, “Sadru’ş-Şeria”, “Meşarık” ve “Hidaye”; hadis için “Mesabih”, “Buhari”; usul-i fıkıh için “Tavzih”, “Telvih”; tefsir için “Keşşaf”, “Beyzavi”; akaid için “Şerh-i Adud” ile kelam için “Haşiye-i Tecrid”, “Şerh-i Mevakıf” ve “Hidaye” isimli önemli kitaplar kullanılmıştır (Baltacı 2005: 120-126).

Osmanlı medreselerinin kimliğini ifade edecek bu kitaplar yanında felsefe ile ilgili olanlara da ayrıca işaret etmek gerekir. Çünkü “Katip Çelebi”nin meşhur kanısına karşın hem Fatih dönemi hem de sonrasında medreselerde felsefe ya da başka bir ifade ile düşünce metodolojisinin okutulduğuna şüphe duyulamaz. Bilhassa matematik, cebir, astronomi gibi derslerin yanı sıra felsefe dersleri de okutulmuş, bu dersler kendine özgür durumu ile kelam içinde yerini almıştır (Hızlı 2012: 158-163). Bu bakımdan felsefe Osmanlı medrese teşkilatında her zaman okutulmuş derslerdendir. Öyle ki bu konudaki devamlılık 19. yüzyılın ıslahatlarında da devam etmiş, mesela “Daru’l-Hifaleti’l-Aliyye Medreseleri”nin ders programında felsefe derslerine yer verilmiştir. Bu kapsamda hem genel sınıflarda hem de iki yıllık uzmanlık medresesi olarak tesis edilerek aşağıdaki sınıflara ayrılmış olan “Medresetü’l-Mütehassısın”de de kelam, hadis, tefsir, fıkıh şubelerinin yanı sıra açılan “Felsefe Şubesi”nde de felsefe ve onun parçalarına ait “ilm-i nefis”, “ilm-i kelam”, “mantık” ve “felsefe-i umumiye tarihi” dersleri okutulmuştur (Baltacı 2005: 91-93; İzgi 1997: 40).

Yönetimin Fakülteler Üzerindeki Yetkileri

Osmanlı düzenindeki fakülte ayrımı ve farklılaşması devletin temel ihtiyaçları üzerinden tasarlandığı için süreçlerdeki temel belirleyici devlettir. Osmanlı fakülte düzeni Avrupa’daki gibi bilimler vasatında fakülte olarak tasarlanmamışsa da fonksiyonları bu biçimde şekillenmiştir. Yukarıdaki ilgili bölümde de tartışıldığı üzere genel formasyon ilmiye, seyfiye ve kale-

miye biçimindedir ve ilmiye aslında hem teoloji hem hukuk hem tıp hem de felsefe bilimlerini içermektedir. Öyle olunca Kant'ın ileri sürdüğü devletin fakülteleri kendi amaçları doğrultusunda şekillendirip yönetmesi düşüncesinin medreselerdeki aktörü de devlettir.

Devletin süreçlere doğrudan veya dolaylı müdahalesi konusunda aday seçimi, yerleştirilmesi, yetiştirilmesi, kontrolü, finans işlerinin kontrolü ve daha birçok alan örnek olarak gösterilebilir. Bu bakımdan en somut örneklerden biri vakıflardır. Osmanlı yükseköğretiminin temelini oluşturan vakıf kurumunun işleyişi iki ana mekanizma üzerinden yürütülmüştür. Bu bakımdan vakıf ve vakfın işleyişini düzenleyen vakfın temel yönetim anlayışı ile kurallarının yazılı olduğu metin vakfiyedir. Vakfiyenin genel olarak vakfın, müderris ve suhtelerin takibi, binaların onarım ve ihtiyaçlarının giderilmesi, imareti varsa ihtiyaç duyulan malzemelerin temini, vakıf gelirlerinin toplanması ve vakfiyede belirtilen usul ve esaslar çerçevesinde sarfı gibi hususlarda iç işleyişi düzenlediği ifade edilebilir. Medrese ve vakıf mensuplarının atama ve teftişlerinden birinci derecede sorumlu, yerel kadıdır. Meselenin önemi, vakfın niteliği ve medresenin derecesine göre sorumluluk merkezî idareye de ait olabilir. Dolayısıyla vâkıfın vakfiyede yazılı hale getirdiği kurallar çerçevesinde merkezî idarenin kontrol ve müdahale yetkisinin Osmanlı yükseköğretiminde uygulama bulduğu ifade edilebilir. Fakat “... vakıfları kontrol eden veziriazam ve Divan-ı Âlî'dir. Hükümdar da hakem durumunda bulunmaktadır. Veziriazam, medrese kütüphanesine alınacak memurun tayini hatta kitap alınması gibi hususlarda da birinci derece rol oynamaktadır” (İzgi 1997: 43).

Bahsi edilen yüksek fakültelerin insanların öğretimle yönetilmesi bakımından öğretimde temel alacakları yazılı kuralların, yönetimin belirlediği kaynaklara dayanması zorunludur. Çünkü bunun olmaması halinde insanların topluca hareket etmek için dayanacakları normlar da olmayacaktır. Dolayısıyla adaletin sağlanabilmesi için ortak normların üretilmesi, ortak normların üretilmesi için de temel alınacak yazılı hale getirilmiş ve insanlar tarafından öğrenilen metinlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu metinlerin bizzat yönetim tarafından şekillendirilmiş olması yönetimin felsefesini ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir (Kant 1979: 33). Osmanlı medreselerinde vakfın zenginliğine göre ya bağımsız kütüphaneler ya da kitaplar vakfedilerek hem müderrisler hem de öğrenciler için eğitim materyali sağlanmasına özen gösterilmiştir. Bunun dışında ihtiyaç duyulduğunda bazen bizzat yönetim tarafından medreselere ve müderrislere kitap sağlandığı da arşiv belgelerinden

anlaşılmaktadır (TS. MA.e. 381/31). Bu duruma 1566 tarihli belgede geçen “*Medaris-i Hakani’ye lazım olup ferman-ı padişahîyle müderris efendilere verilen kitapların...*” (TS.MA.e. 546/40) yanı sıra 1581 tarihli bir başka belgede de Hekimbaşı İsa Çelebi’ye teslim edilen “*İç Hazine’den talim için hekimbaşına verilen kitaplardır.*” (TS.MA.d. 8228) başlığının altında kitapların isimlerine yer verilmiştir.

Medresenin, parçası olduğu vakfın kuralları çerçevesinde yönetilmesi her bakımdan esas teşkil etmiş olsa da devletin bu alandaki söz sahipliği dikkat çekicidir. Zaten “*...Osmanlı öncesinde yapılmış veya Osmanlı döneminde yapılmış olsa bile merkezî hükümetin vakıf hukuku itibariyle –yönetimine karışması mümkün olmayan veya gerekmeyen- medreselerde detaylı vakıf tahrirleri ve bazı denetim teknikleriyle merkezî hükümetin kontrolüne...*” sokulduğu bilinmektedir (Atçıl 2015: 272). Mesela müderrislerin atamalarının Fatih Sultan Mehmet’in ilk zamanlarından itibaren önce bizzat kendisi, daha sonra da sadrazam, kadiasker ve şeyhülislam tarafından yapılması dikkat çekicidir (Hızlı 2012: 71). Klasik düzen tasarlanmaya başladıktan itibaren temel fakülte olarak kabul gören medreseler devletle yakından irtibatlı bir hale dönüştürülmüşlerdir. Bağlantı kurmak için çok çeşitli yollar kullanılmış, öncelikle 15. yüzyılda müderrisler hiyerarşik bir düzene kavuşturulmuştur. Osmanlı medrese düzenindeki yapılanmanın iki açıdan teşekkül ettirildiği ifade edilebilir. Medrese hiyerarşisinin dayanak yaptığı ilk yapılanma müderrislere verilen gündelik ücret anlamındaki yevmiyeler, ikincisi ise okutulan kitaplardır. Hiyerarşinin esnek bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu yüzden medrese hiyerarşisinde zaman zaman değişiklikler yaşanmıştır. Kitaplar üzerinden kurulan hiyerarşide alt medrese gruplarına burada ders olarak okutulan kitap adlarının verildiği görülmektedir. 20 akçeli medreseler için “*Haşiye-i Tecrid*”, 30’lu medreseler için “*Miftah*” ve 40’lı medreseler için de “*Telvi*h” bu çerçeve içinde değerlendirilebilir.

Medresenin merkezinde yer alan müderrisler zamanla eğitim işlerinin dışında birçok alanda devlet kurumunun merkezinde yer almış, daha önce ilmiye sınıfının görevleri arasında yer almayan alanlarda vazifeler üstlenmeye başlamışlardır. Bu bakımdan müderrislerin eğitimin dışında çok çeşitli idarî ve kazaî görevleri üstlenmeleri de dikkat çekicidir. Müderrisler yeri geldiğinde devlet tarafından devletin aslî görevlerinin yerine getirilmesi için görevlendirildikleri de olmuştur. Mesela “*Müftü Ahmed Paşa*”nın Fatih devrinde “*Üsküp Medresesi*” müderrisliği ile “*Üsküp*” kadılığını birlikte sürdürmesi bu duruma örnek verilebilir (Hızlı 2012: 82). Müderrisler, yukarıdaki cümle-

de ifade edildiği üzere yeri geldiğinde piyasadaki tartı aletlerinin kontrolü ve yeni fiyatların duyurulması (BOA. A. {DVNSMHHM.d. 3/1109), diğer müderris ve kadıların teftiş edilerek haklarında hazırlanan raporların merkeze sunulması (TS. MA.d. 5789) ve mahallî idarelerin daha önceden belirlenmiş sınırlarının yenilenmesi (BOA. A. {DVNSMHHM.d. 27/129) gibi açıkça idarî olan alanlarda da görevlendirilmişlerdir.

Bir Tür Fakülte Rekabeti Olarak İlimiye, Seyfiye ve Kalemîye'nin Çatışması

Kant'ın çatışma tanımlaması da bir bakıma fakülte teriminin ikinci anlamı olan güç, kudret ve yapabilme yeterliliği ile ilgili olup metotta farklılık, düşüncede ayrılığı ifade etmektedir (Caygill 1996: 190). Bu yaklaşımın Osmanlı Devleti'nde en bariz karşılığı idarî mekanizmadaki ilmiye, seyfiye ve kalemîye rekabeti olabilir. Osmanlı düzenindeki üçlü yapının rekabet halinde oluşunun devlet idaresinde kimi sorunların doğmasına, iç karışıklıkların meydana gelmesine yol açtığı da ifade edilebilir. Kuşkusuz bu rekabetin 16. yüzyıldan öncesine dayanan, bilhassa Fatih Sultan Mehmet dönemine değin götürülebilecek kökleri mevcuttur. Sonuçta söz konusu rekabet siyasî olmaktan çok metodik ve yönetim zihniyetlerinin bir mücadelesi olarak tanımlanmaya daha uygun görünmektedir (Öztürk 2019).

Kant'a göre felsefe ve sosyal bilimler, akıl ile soru sorma ve gerçeği ortaya çıkarma amacını taşıdıklarından bağımsız yapılara sahiptir. Onların bu bağımsız yapıları üst fakülte olmalarına müsaade etmediğinden fakülteler arasında rekabetin yaşanması kaçınılmazdır. Üst fakültelerin buyrukları temel almaları, fayda ve yararı ilk sıraya dahil etmelerinden ötürü iktisat, tıp, mühendislik ve benzeri fakültelerle eşitlik ve özgürlük temelinde buluşmaları zor görünmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki çoğu defa siyasî olarak görülen rekabet meselesi de bu bakımdan fakültelerin çatışması çerçevesinden değerlendirilebilir. Çünkü Kant'a göre fakültelerin içerikleri ve kendilerine temel aldıkları metinlerin rasyonelliğe olan yaklaşımlarına göre çatışma kaçınılmazdır. Bununla beraber çatışmanın sonuçlanması mümkün değildir (Kant 1979: 53-57). Öyle ki, bu daire içindeki faaliyetler meşru olup köklerde yatan metodik ve felsefî farklılıkların yol açtığı uyuşmazlık, muhalefet ve mücadele bir tür savaş olmadığından sonlanması da beklenemez (Kant 1979: 59).

Yukarıda ifade edilen duruma Osmanlı tarihinin bütününde pek çok örnek gösterilebilir. Bununla birlikte bilhassa 18. yüzyılın sonundan itibaren ortaya

çıkan ıslahat düşüncesi ve Osmanlıların 19. yüzyılda giriştikleri organizasyonel değişiklikleri de devlet içinde yer alan ve birer fakülte kimliğine sahip metotların rekabetinin bir sonucu olarak okumak elbette mümkündür. Önce mühendishaneler, ardından dönemin modern okulları ve fakülte olarak görülebilecek yeni tür eğitim kurumlarının kurulması, kuşkusuz Kant'ın ifade ettiği fakültelerin çatışması ve neticesine gösterilebilecek örneklerden biri olarak anlaşılabilir. Çünkü böylelikle işaret edilen “Mülkiye”, “Tıbbiye” ve “Mühendishane” gibi kurumlar devletin gücünün görüleceği yerler olarak hayata geçirilerek devlet organizasyonunun ihtiyaç duyduğu kişilerin yetişmesi sağlanabilmiştir. Dolayısıyla devlet, ilmiye, seyyiye ve kalemiyedeki düzen devam ettirilerek dönüştürülen üst fakültelerin öğretimini onaylama yetkisini kullanmayı sürdürmüş, buralardan yetişmiş kimseleri siyasi otoritenin menfaatlerini önceleyen görevliler olarak özel haklarla yetkilendirerek belirleyiciliğini devam ettirmiştir. Osmanlı ilmiyesi gücünü muhafaza etmek ve çatışmada güçlü olmak için fonksiyon değişikliğine gitmiş, gerektiğinde dış ilişkilerden iç işlerine kadar devletin acil çözümler bulması gereken alanlarda başat roller üstlenmiştir (Cihan 2004: 63-120).

Kant'ın anlayışına göre planladığı düzendeki fakültelerin rekabeti olumlu sonuçları olan bir süreçtir. Felsefe fakültesinin varlığı, halkın refahına yönelik girişilecek işlerin denetlenmesi demek olacağından faydalı ve istenilen bir durumdur. Böylelikle diğer fakültelerin daha tutarlı ve halkın refahına yönelik işler yapabilmelerinin de bir garantisi niteliğindedir. Çünkü muhakeme becerisinin kazanılması yüksek fakülte olarak adlandırılan alanların faydasına olacaktır. Böylelikle üst ve alt fakültelerin birbirlerini denetlemelerine imkan oluşacak, fakülteler farklı ancak senkronize bir şekilde hareket etme becerisine sahip olabileceklerdir (Kant 1979: 49).

Osmanlı'da Fakültelerin 19. Yüzyıldaki Köklü Değişimi

“Fakültelerin Çatışması” olarak formüle edilen ve aslında Kant'ın “insanın ilerlemesi”ne ilişkin soruya aranan cevap, fakülteler üzerinden düşüncenin rekabeti olarak anlaşılmaya daha yatkındır. Böylelikle topluluklar zamanla değiştikçe düşüncelerini, dolayısıyla kurumlarını ve organizasyonları da değiştirmekte neticede fikirlerin rekabetini sonuç vermektedir. Yukarıda da işaret edildiği üzere Kant'ın çatışma olarak formüle ettiği mesele aklın sorunlara aradığı, akla uygun çözümlerin felsefe fakültesince üretilmesi ya da denetlenmesidir.

Osmanlılar “zamanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü”⁴ ilkesini temel hukukî metinlerine dahil ederek öteden beri bilip uyguladıkları süreç yönetimini yazılı hale getirmişlerdir. Zaten Osmanlılar Avrupa'daki değişimi gördükçe ve eski güçlerini kaybettiklerini fark ettikçe “durumu” sorgulamış, dönemlerindeki önemli Avrupalı figür ve düşünceleri yakından takip etmeye başlamışlardır (Aydın 2007: 7). Öyle olunca hızla adım atarak bugün ıslahat olarak tanımlanan siyasî, bürokratik ve toplumsal düzenlerini değiştirme yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı ıslahatının ilk kaynakları olan metinlere bakıldığında genel görüntü ilmiye sınıfının çöktüğüne ilişkin artık bugün kabul görmeyen bir dedikodudur. Belki şimdi bu durumun halkın çocuklarını yüksek fakültelerde eğitim görmesini sağlayacak önlemleri almaya çalıştığı şeklinde okumak farklı bir bakış sunacaktır. Diğer yandan 18. yüzyılın sonundan başlayarak pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da ıslahat girişimlerinin Kant'ın “Fakültelerin Çatışması” isimli eseri merkeze alındığında aslında yüksek fakültelerin nitelik ve niceliğinin Osmanlı Devleti tarafından değiştirilmesi şeklinde anlaşılması pekala mümkündür. Dolayısıyla yüzyıllar süren bir yapının değişime tabi tutulması kuşkusuz sancılı ve zorluklar içeren bir süreç anlamına gelmektedir. Kant'ın terminolojisi ile ifade edilecek olursa, teoloji ve hukukun yanı sıra aynı süreç tıpta da görülmektedir.

Osmanlı deneyimindeki ıslahat girişimleri ilmiye, seyfiye ve kalemiyedeki değişimi de yansıtmaktadır. Farklılaşma felsefe fakültesinin yer değiştirmesi ve fakülteler arasındaki değişimi ortaya koymaktadır. Zaten Kant'ın işaret ettiği üzere sıralamalardaki değişiklik kaçınılmazdır. Kant'ın tasarımında felsefe yönetim açısından değil ama yönetme yetkisini üstlenmiş olana yol göstererek bir gün birinci olabilir. Çünkü devlet, amaçlarına ulaşmak için felsefenin özgürlüğünü ve bu yolla erişilecekleri kendi istikbali için yararlı telakki edebilir (Kant 1979: 59). Dolayısıyla zamanın gerekleri dolayısıyla devlet aygıtının alakadar olduğu alanlar değişebilir. Nitekim öyle de olmuş, medreseler idare edilebilmeleri için önce “Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medreseleri” şeklinde organize edilmiş, ardından ihtiyaca uygun olarak yeni medrese organizasyonları kurulmuştur.

Devrin değişmesiyle birlikte Osmanlı Devleti kendi yapısına uygun önlemler almaktan çekinmemiş, öncelikle askerî alanda acil olarak ihtiyaç duyulan modernizasyonu askerî okullarda başlatmıştır. Bu kapsamda “Humbara-

⁴ Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi.

hane” de denilen “Mühendishane” ve sonrasında “Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun” ile “Mühendishane-i Berrî-i Hümayun” kurulmuştur. Ardından medreselerin aslı görevlerinin farklı mekanizmalar olarak örgütlenmesi kararı verilmiştir. Daha önce sadece hiyerarşik bir düzene tabi tutulan medreseler tarafından ‘şekillenen ve belirlenen’ yeterlilikler, 19. yüzyıldan sonra “Medresetü’l-Kudat”, “Medresetü’l-Vaizin”, “Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutaba”, “Medresetü’l-İrşad” ve “Medresetü’l-Hattatin” isimli yeni medrese tipleri şeklinde yeniden örgütlenmişlerdir. Öyle olunca bu delegasyona uygun nitelikte öğrenci yetiştirmek için bu defa sırasıyla “ibtidaiye”ler, “rüşdiye”ler, “ıdadî”ler ve “sultanî”ler kurularak eğitim tüm unsurlarıyla yeniden teşkilatlanmaya tabi tutulmuştur. Medreselerden 19. yüzyılın yükseköğretim modellerine doğru ilerleyen eğilim “Darülfünun” ile son halini almış, daha sonra da yerini üniversite gibi Avrupa tipindeki yeni yükseköğretim organizasyonlarına bırakmıştır.

Mesela tıp eğitimi ile ilgili olarak klinik gerçekliğin 18. yüzyıldan itibaren değişmeye başladığı, 19. yüzyıldan itibaren de Avrupa usulündeki yeni uygulamaya geçildiği ifade edilmektedir. Geçiş süreci, hem ülkenin dört bir tarafında yeni sağlık tesislerinin kurulması hem de devlet görevlileri ve seçkinlerin bu kurumları sahiplenmesiyle başarılı olmuştur. Sonuç olarak sözü edilen sürecin başarısı için sultanın doktorları hilatlerle ödüllendirmesinde olduğu gibi devlet idarecileri de tıp hekimlerini gözetmiş ve himayede cömert davranmışlardır (Shefer-Mossensohn 2015: 133-134).

Sonuç

Bugün yakından bakıldığında Osmanlı medreselerinde bir ‘çöküş’ ve bir ‘gerileme’ edebiyatından söz edilemeyeceği açık bir gerçektir. Konu Kant’ın ileri sürdüğü fakültelerin çatışması düşüncesiyle ele alındığında, aslında meselenin bir düzen ve devletin ihtiyaçlarına cevap verme, dolayısıyla toplumsal refah ve rızanın üretimi ile ilgili olduğu değerlendirilmelidir. Osmanlı teşkilatı değişen düzenin şartlarına uyum sağlayarak farklı biçimlerde örgütlenmiş, ardından yeniden işlevini sürdürmüştür. Kaldı ki, Kant’ın fakülte olarak tanımladığı düşünme ve yapabilme kudreti hem felsefe hem teoloji hem hukuk hem de tıp fakülteleri bakımından farklı içerik ve ölçülerde de olsa medresede bir konum bulmuş alanlardır.

Immanuel Kant’ın düşünceleri temel alındığında Osmanlı düzenindeki üst fakülteleri ilmiye, seyfiye ve kalemiye oluşturmaktadır. Halkın refahının yanı sıra ruhsal tatmininin sağlanması için devlet bir araçtır ve bu araçlığını

üç fakülte üzerinden yerine getirir. İlmiye fakültesi Kant'ın tasarımındaki hem üst hem de alt fakülteleri içermesi bakımından çoklu fonksiyona sahiptir. İlmîyenin en önemli kurumu olan medresenin temel görevi hukuk eğitimi vermektir. Hukuk eğitimi sırasında hukukî çıkarımlarda (içtihat) bulunabilmek için teolojik tartışmalar yaparak felsefî bir zemin üretmekle de yükümlüdür. Çünkü böylelikle akide (tenet) olarak geliştirdiği esasların yanı sıra ihtiyaçlar karşısında ürettiği çözümlerin de (fetva) meşruiyeti felsefî (kelam) zeminle sağlanabilir. Dolayısıyla medrese, felsefe fakültesi işlevine de sahiptir. Tıp fakültesi ise Osmanlı medreselerinde gerek medrese gerekse şifahane-hastane merkezli pratik öğrenimin görülerek kontrol altında tutulduğu kurumlardandır. Bu bakımdan Osmanlı medresesi Kant'ın tasarımındaki alt ve üst fakülteler ayırımından çok daha eklektik bir yapılanma şekli geliştirmiştir.

Medreselerin çoklu yapıyı tek bir kurum içinde senkronize etmiş olmasına karşın, hiyerarşik düzendeki rekabet Kant'ın işaret ettiği yapı ile uyumludur. Fakat asıl rekabet ilmiye, seyfiye ve kalemiye arasında yaşanmış, rekabetin sonucu devletin tasarımıyla da yakından alakalı bir durum sergilenmiştir. Bilgi üreterek aklî çözümler getiren fakülte (sınıf) zaman zaman konum değiştirmiş, aklî olan ile hareket eden öne çıkarak meselelerde aktif rol üstlenmiştir. Bu çerçevede 16. yüzyılda ilmiye kendini önde gösterirken 18. yüzyılda seyfiye, 19. yüzyıldan itibaren de kalemiye başat roller oynamıştır. Bu bakımdan devlet bu sınıfları üretecek, kontrol edecek ve yönetecek temel metinler belirlemiş, böylelikle gözlem altında bulundurarak medreseleri kendi amaçları için kullanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A. {DVNSMHHM.d. 3/1109.

BOA. A. {DVNSMHHM.d. 27/129.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS)

TS. MA.d. 5789.

TS.MA.d. 8228.

TS. MA.e. 381/31.

TS. MA.e. 546/40.

Araştırmalar

Agtaş, Ö. (2021). “Kant’ın Tıp Fakültesi Eleştirisi”, *Amme İdaresi Dergisi*, 54 (2), 45-74.

Akyurt, M. A. (2017). *Alman Sosyolojisinde Yöntem Tartışmaları (1870-1914)*, (Doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Atçıl, A. (2015). “Osmanlı Devleti’nin Ulemâsı: Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600), Ömer Mahir Alpay & Müstakim Arıcı [Ed.], İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar içinde (265-282). İstanbul: Klasik.

Aydın, C. (2007). *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, New York: Columbia University Press.

Azstalos, M. (1992). “The Faculty of Theology”, Hilde de Ridder-Symoens [Ed.], *A History of the University in Europe* içinde (409-441), Cambridge: Cambridge University Press.

Baktır, M. (2009). Ashab-ı Suffe, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 37, 469-471), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri 1*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

- Bektaş, O. E. (2021). “Felsefenin Akademideki Yeri Üzerine”, *Temaşa Felsefe Dergisi*, (15), 115-128.
- Bilgiç, M. (2011). *Universitas Kavramının Kant Felsefesindeki Yeri ve Üniversite Kurumu İle İlişkisi*, (Doktora tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cantoni, D. ve N. Yuchtman. (2014). “Medieval Universities, Legal Institutions, and The Commercial Revolution”, *The Quarterly Journal of Economics*, 129(2), 823-888.
- Caygill, H. (1996). *A Kant Dictionary*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Cihan, A. (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Çelebi, A. (t.y.). *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çörekçiöğlü, H. (2003). “Eleştirel Üniversite: Kant ve Fakülteler Çatışması”, *Toplum ve Bilim*, (97), 217-233.
- Erdağı, B. (2015). “Neo Liberal Çağda Üniversiteler Fakülteler Çatışması Felsefe ve Birkaç Örnek Hakkında”, *Praksis*, (37), 241-267.
- Evans, D. (2008). “The Conflict of the Faculties and the Knowledge Industry: Kant's Diagnosis, in His Time and Ours”, *Philosophy*, 83(326), 483-495.
- García, A. G. (1992). “The Faculty of Law”. *A History of the University in Europe* içinde (388-408), Cambridge: Cambridge University Press.
- Günenç, M. (2019). “Kutadgu Bilig Çevresinde İnsanın Dönüşümü” M. Günenç (Ed.), *950. Yıl: Kutadgu Bilig ve Türk-İslam Kimliği* içinde (206-226). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Hafız, M. (2014). “Kant'ın Akademi İdeali ve Felsefe”, Bayram Ali Çetinkaya (Ed.), *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* içinde (267-273), Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Al-i Osman*. (Haz. Sevim İlgürel), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hızlı, M. (2012). *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim ve Öğretim*. Bursa: Emin Yayınları.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler 1*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Kant, I. (1900). *On Education*, (Trans. Annette Churton), Boston: D. C. Heath & Co., Publishers.

Kant, I. (1979). *The Conflict of the Faculties*, Mary J. Gregor (Trans.), New York: Abaris Books.

Kant, I. (2015). “Fakültelerin Birbirleriyle İlişkisi Üzerine”, *ViraVerita*, (2), 89-104.

Kanunname-i Âl-i Osman. (1329), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası.

Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Öztürk, Y. (2019). “Osmanlı’da İktidar İnşa Aracı Olarak Ulema ve Seyfiye Eksenli Darbeler (XVI – XVIII. Yüzyıl)”, *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 137-197.

Shefer-Mossensohn, M. (2015). *Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, Austin: University of Texas Press.

Siraisi, N. (1992). “The Faculty of Medicine”, *A History of the University in Europe* içinde (360-387), Cambridge: Cambridge University Press.

Talas, M. A. (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslâm’da Eğitim-Öğretim*, Samsun: Etüt Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Verger, J. (1991). “La Mobilité Étudiante au Moyen Âge”, *Histoire de l’éducation*, 50, 65-90.

Yediyıldız, B. (1994). “Osmanlı Toplumunu”, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi: I* içinde (441-510). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Taşkilâtına Dair kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb: Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l Mü’minîn: Hırzû’l-Mül’uk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.